

Олександр ТОЛОЧКО,
проректор Національної академії прокуратури України –
директор Інституту підготовки кадрів,
старший радник юстиції,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМОГИ ЩОДО ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Ключові слова: права людини; гуманізація кримінального процесу; практика Європейського суду з прав людини.

Стаття присвячена розгляду питань відповідності вітчизняної кримінально-процесуальної діяльності європейським стандартам, зокрема Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція), Протоколам до неї, та практиці Європейського суду з прав людини (Європейський суд). Такий аналіз дає підстави для модернізації кримінального процесуального законодавства та його застосування із урахуванням гуманістичної складової.

В Україні практика Європейського суду привертає до себе великий інтерес науковців та практиків, оскільки визначає стандарти захисту прав людини при здійсненні, зокрема, й кримінального провадження. Вагомий внесок у дослідження положень Європейської конвенції та практики Європейського суду з цих питань зробили А. Бурков, Д. Гом'єн, Ю. Зайцев, О. Капліна, В. Лутковська, Д. Макбрайд, В. Маляренко, В. Манукян, Д. Мэрдок, В. Палюк, О. Пасенюк, І. Петрухін, П. Рабинович, Микеле де Сальвіа, В. Туманов, С. Шевчук та інші.

Кримінальне процесуальне законодавство відіграє важливу роль у забезпеченні додержання верховенства права в українському суспільстві, бо ті, хто порушують кримінальне законодавство, мають притягуватися до відповідальності. Кримінальний процесуальний кодекс має регулювати процедуру здійснення правосуддя, а це вимагає дотримання прав людини та основних свобод усіх учасників процесуальних відносин. Особливе значення приділяється правовому

регулюванню процесуального статусу осіб, які підозрюються та обвинувачуються у вчиненні злочинів. Жодна система кримінального судочинства не зможе гарантувати, що нікого не буде засуджено помилково. Кожній державі слід докладати неабияких зусиль, щоб такий ризик звести до цілковитого мінімуму або взагалі його уникнути.

Розробка кримінального процесуального законодавства має додатково забезпечувати також захист прав та свобод потерпілих від злочинів, а також тих, хто залучений до кримінального судочинства. Важливо не тільки розробити таке законодавство, а й забезпечити його належне застосування.

О. Александров зазначає: «... сучасна кримінально-процесуальна політика характеризується наступними найбільш суттєвими ознаками: гуманізація кримінально-процесуального законодавства і практики його застосування; демократизація кримінально-процесуальних засобів боротьби зі злочинністю; забезпечення законності та соціальної справедливості при застосуванні кримінально-процесуального закону; укріплення судової влади, підвищення незалежності, авторитету і ролі органів розслідування й прокуратури; використання загальнолюдських цінностей, досягнень світової цивілізації у кримінальному процесі» [1]. До того ж гуманізація вітчизняного кримінального процесуального законодавства, як і всієї української правової системи, є головним напрямом реформування кримінальної юстиції. Тільки процес гуманізації дасть можливість перейти до якісно нової вітчизняної правової

системи, в основі якої перебуватиме людина. Гуманізація кримінального процесу має полягати у підвищенні рівня правової захищеності особи при досудовому розслідуванні та судовому розгляді кримінальних правопорушень. Гуманізований кримінальний процес виступає формою гармонізації відношень між людиною і державою, в ньому мають оптимально враховуватися та забезпечуватися інтереси і права особи. На сучасному етапі у цьому і полягає мета гуманізації кримінального процесу [2].

Основою для вказаного процесу є положення із захисту прав людини, сформульовані у рішеннях Європейського суду. Аналіз відповідності вітчизняного кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування положенням Європейської конвенції, через які Європейський суд встановлював порушення, досить суттєві [3]. Їх слід уникнути при формулюванні положень нового КПК та подальшому практичному застосуванні. Зокрема, значна частина порушень Європейської конвенції на досудовому розслідуванні пов'язана з правом людини на свободу й особисту недоторканність, яке захищено ст. 5.

До таких порушень належать випадки затримання особи, що є незаконними з позицій норм Європейської конвенції, в тому числі через відсутність реєстрації перебування під вартою внаслідок розбіжностей між часом складання протоколу затримання і фактичним часом затримання (рішення у справі «Осипенко проти України» від 9 листопада 2011 року № 4634/04); використання адміністративного арешту з метою кримінального переслідування (рішення у справі «Доронін проти України» від 19 лютого 2009 року № 16505/02); тримання під вартою після завершення розслідування не здійснювалося без жодного на те судового дозволу (рішення у справах «Невмержицький проти України» від 5 квітня 2003 року № 54825/00 та «Харченко проти України» від 18 лютого 2011 року № 40107/02); перший розгляд подання про застосування запобіжних заходів проводився за відсутності підозрюваного та/або його адвоката (рішення у справі «Молодорич проти України» від 28 жовтня 2010 року № 2161/02); в результаті відсутності будь-яких обов'язків з боку суду при прийнятті рішення щодо тримання особи під вартою (рішення у справах «Салов

проти України» від 6 вересня 2005 року № 65518/01 і «Харченко проти України» від 18 лютого 2011 року № 40107/02) або при визначенні будь-яких термінів такого тримання під вартою (рішення у справах «Єлоєв проти України» від 6 листопада 2008 року № 17283/02 і «Доронін проти України» від 19 лютого 2009 року № 16505/02).

Крім того, порушення мають місце внаслідок того, що органи розслідування та прокурори посилаються на наявність законних підстав без наведення будь-яких обґрунтованих мотивів для тримання під вартою (рішення у справі «Ткачов проти України» від 13 грудня 2007 року № 39458/02); коли затриманих не доставляють до судді невідкладно (рішення у справах «Корнев і Карпенко проти України» та «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року № 42310/04); коли суди не висувають достатніх підстав для тримання особи під вартою (рішення у справах «Невмержицький проти України» від 5 квітня 2003 року № 54825/00 і «Харченко проти України» від 18 лютого 2011 року № 40107/02); коли суд не зважає на наведені арештованим аргументи, які слугують обґрунтуванням звільнення його з-під варти (рішення у справі «Свершов проти України» від 27 листопада 2008 року № 35231/02); коли суд не розглядає можливості застосування альтернативних – і менш обмежувальних – запобіжних заходів (рішення у справах «Доронін проти України» від 19 лютого 2009 року № 16505/02 і «Хайрединов проти України» від 14 жовтня 2010 року № 38717/04).

Європейський суд констатував, що перешкодою для невідкладного судового контролю за законністю тримання під вартою є те, що цей контроль пов'язаний із вирішенням різних інших питань при розгляді справи (рішення у справі «Харченко проти України» від 18 лютого 2011 року № 40107/02). Окрім того, у вітчизняному кримінальному процесі не існує чіткого положення, яке передбачало б можливість оскарження тримання під вартою під час судового розгляду (рішення у справі «Сергій Волосюк проти України» від 12 березня 2009 року № 1291/03). Так, постанову слідчого про застосування або подовження запобіжного заходу за постановою прокурора неможливо оскаржити (рішення у справах «Молодорич проти України» від 28 жовтня 2010 року № 2161/02 і

«Плешков проти України» від 10 лютого 2011 року № 37789/05), судові рішення щодо тримання особи під вартою на стадії судового розгляду не можуть бути оскаржені ні в апеляційному, ні в касаційному порядках (рішення у справі «Молодорич проти України» від 28 жовтня 2010 року № 2161/02); у правовій системі України не існує також процедури відшкодування особі шкоди за незаконне тримання під вартою у розумінні ст. 5 Європейської конвенції (рішення у справах «Дубовик проти України» від 15 жовтня 2009 року № 33210/07 і № 41866/08 та «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року № 42310/04).

На стадії досудового розслідування існують порушення права людини на життя, тортури та нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження відповідно до статей 2 і 3 Європейської конвенції. До них належать: неадекватність заходів, що застосовують органи розслідування при збиранні доказів (рішення у справах «Хайло проти України» від 13 листопада 2008 року № 39964/02 та «Михалкова проти України» від 13 січня 2011 року № 1091905); відсутність медичного обстеження після прибуття арештованого до місць тримання під вартою (рішення у справі «Вергельський проти України» від 12 березня 2009 року № 19312/06); не призначення і затримка у призначенні судово-медичних експертиз (рішення у справі «Любов Єфименко проти України» від 25 листопада 2010 року № 75726/01), а також те, що такі експертизи не є комплексними (рішення у справах «Муравська проти України» від 13 листопада 2008 року № 249/03 і «Мироненко проти України» від 18 лютого 2010 року № 15938/02); недостатня оцінка показань свідків (рішення у справі «Сергій Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 року № 32478/02); відмова у реєстрації заяви про злочин або затримка з її реєстрацією (рішення у справі «Мироненко проти України» від 18 лютого 2010 року № 15938/02); проведення розслідування, що не відповідає критеріям незалежності й оперативності (рішення у справі «Кучерук проти України» від 6 вересня 2007 року № 2570/04); неможливість для родичів померлої особи брати участь у розслідуванні (рішення у справах «Сергій Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 року № 32478/02 та «Кац проти України» від 18 грудня 2008 року № 29971/04);

відсутність процедури незалежного розгляду скарг на дії слідчих і прокурорів (рішення у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року № 32092/02).

Мало також місце встановлення фактів жорстокого поводження з боку органів внутрішніх справ (наприклад, рішення у справах «Афанасьєв проти України» від 5 квітня 2005 року № 38722/02 і «Михалкова проти України» від 13 січня 2011 року № 1091905). Було зроблено висновок про недостатню чітку визначеність меж повноважень щодо здійснення заходів спостереження та умов, які регулюють їх застосування, що спричинює порушення ст. 8 Європейської конвенції (наприклад, рішення у справі «Михалюк і Петров проти України»). Окрім того, виявлено відсутність необхідних гарантій щодо фактичного застосування таких заходів (приміром, рішення у справі «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» від 30 вересня 2010 року № 12451/04).

Застосування запобіжних заходів, що накладають на особу обов'язок не ухилятися від слідства, були визнані необґрунтованим обмеженням права на свободу пересування відповідно до ст. 2 Протоколу № 4 як в результаті тривалості їх застосування (рішення у справі «Іванов проти України» від 7 грудня 2006 року № 15007/02), так і тому, що їх застосовують щодо правопорушень середньої (рішення у справі «Похальчук проти України» від 7 жовтня 2010 року № 7193/02) або навіть малої тяжкості (рішення у справі «Никифоренко проти України» від 18 лютого 2010 року № 14613/03).

Європейським судом зроблено висновки про те, що недостатність активних дій з боку слідчих призводить до необґрунтовано тривалих строків кримінального провадження та порушення ст. 6 Європейської конвенції (рішення у справах «Меріт проти України» від 30 березня 2004 року № 66561/01 та «Іванов проти України» від 7 грудня 2006 року № 15007/02). Підставами для порушення розумних строків судового розгляду кримінальних справ були також інші чинники, зокрема повернення судами справ на додаткове розслідування чи проведення експертиз і повторний розгляд (рішення у справах «Антоненков та інші проти України» від 22 листопада 2005 року № 14183/02 і «Вергельський проти України» від 12 березня 2009 року № 19312/06),

незабезпечення судами присутності свідків і експертів (рішення у справі «Ющенко та інші проти України» від 8 квітня 2010 року № 73990/01) та значні перерви між засіданнями (рішення у справах «Шалімов проти України» від 4 березня 2010 року № 20808/02 та «Іззетов проти України» від 15 вересня 2011 року № 23136/04).

Європейським судом було встановлено, що судовий розгляд кримінальних справ не відповідає вимогам щодо справедливості ст. 6 Європейської конвенції через такі недоліки: відсутність у підсудних і їхніх захисників можливості проводити перехресний допит свідків, на яких поширено умови програми захисту свідків (рішення у справі «Колесник проти України» від 19 листопада 2008 року № 17551/02); повноваження слідчого ухвалювати рішення з питань надання правової допомоги, в тому числі щодо усунення адвоката підозрюваного (рішення у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року № 32092/02); ненадання у деяких кримінальних провадженнях достатнього часу і можливості для підготовки свого захисту (рішення у справі «Корнєв і Карпенко проти України» від № 21 жовтня 2010 року № 1744/04); порушення відкритого слухання (рішення у справі «Шагін проти України» від 10 грудня 2009 року № 20437/05).

Європейським судом визнано порушенням Європейської конвенції практику допитування особи як свідка з повідомленням про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та без забезпечення

правової допомоги з подальшим використанням показань, отриманих у межах судового переслідування цієї ж особи (рішення у справі «Шабельник проти України» від 19 лютого 2009 року № 16404/03); прийнятність доказів, отриманих прокурором із застосуванням примусу і без присутнього на допиті адвоката (рішення у справах «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року № 32092/02 і «Колесник проти України» від 19 листопада 2008 року № 17551/02); незабезпечення процесуальної рівності сторін через нерозкриття матеріалів справи (рішення у справі «Салов проти України» від 6 вересня 2005 року № 65518/01); неврахування конкретних, суттєвих і важливих аргументів, наведених захистом, у вирокі, на підставі якого засуджено особу (рішення у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року № 42310/04); перешкоджання здійсненню апеляції через ненадання мотивованого судового рішення (наприклад, «Салов проти України» від 6 вересня 2005 року № 65518/01) та відсутність можливості для засудженого (обвинуваченого) брати участь у попередньому слуханні щодо прийнятності касаційної скарги (рішення у справі «Жук проти України» від 21 жовтня 2010 року № 45783/05).

Витяги з рішень Європейського суду у статті наведено з метою проілюструвати приклади багатогранності вимог Європейської конвенції щодо кола питань, які мають значення для гуманізації кримінального судочинства.

Список використаних джерел:

1. Александров А.И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы / Александров А.И.; под. ред. В.З. Лукашевича. – СПб: Изд-во С.-Петербургского гос. ун-та, 2003. – С. 414–415.
2. Прокофьева С.М. Гуманизация уголовного судопроизводства: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Прокофьева С.М. – М.: РГБ, 2003.
3. Джеремі Макбрайд Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Джеремі Макбрайд. – К.: К.І.С., 2010. – С. 13.

Олександр ТОЛОЧКО

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМОГИ ЩОДО ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Резюме

На підставі аналізу рішень Європейського суду з прав людини сформульовано напрями гуманізації кримінального процесуального законодавства України, практики його застосування, а також формування гуманістичної професійної правосвідомості суддів, прокурорів і слідчих.

Александр ТОЛОЧКО

ЕВРОПЕЙСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ ГУМАНИЗАЦИИ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА УКРАИНЫ

Резюме

На основании анализа решений Европейского суда по правам человека сформулированы направления гуманизации уголовного процессуального законодательства Украины, практики его применения, а также формирования гуманистического профессионального правосознания судей, прокуроров и следователей.

Oleksandr TOLOCHKO

EUROPEAN REQUIREMENTS FOR HUMANIZATION OF CRIMINAL PROCEDURE IN UKRAINE

Summary

On the basis of analysis of European Court on Human Rights practice the directions of humanization of criminal procedure law of Ukraine are formulated. Its implementation practice as well as issues of professional humanistic conciseness of judges and prosecutors are analyzed and considered.